RADOVI
Zavod za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 949.713 (497.13)
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

MILIVOJ REĐEP
MIROSLAV ŽUGAJ
Fakultet organizacije i informatike
Varaždin

KUĆNE ZADRUGE U VARAŽDINSKOJ ŽUPANIJI U DRUGOJ POLOVICI 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

HOUSEHOLD ZADRUGAS IN THE COUNTY OF VARAŽDIN IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The paper deals with the processes affecting the zadrugas (extended family groups) in Croatia and Slavonia, particularly in the County of Varaždin. The development of the capitalist production relations brought about gradual disappearence of the zadrugas because their form of organization was not suited to the new economic conditions. As a direct consequence of the breaking-up of this form of large peasant households, both the holdings and the individual plots of land became smaller, which in turn led to the ever-increasing impoverishment of the village. These trends were thus partly responsible of extensive emigratory processes which were strongly felt at the transition from the 19th to the 20th century.

I.

Koncem 19. i početkom 20. stoljeća javljaju se brojne rasprave i istraživanja oblika gospodarstva kakva su bile kućne zadruge.[1]

Duže vrijeme dominirala je teza da su kućne zadruge specifična institucija slavenskih, odnosno južnoslavenskih naroda. Kako su krajem 19. stoljeća, kad se u Hrvatskoj i Slavoniji počinje javljati znatniji interes za kućne zadruge, kod ostalih naroda Srednje i Zapadne Europe ti oblici gospodarstva već bili nestali, javilo se mišljenje da je zadruga osobitost južnoslavenskih naroda. Kasnije je dokazano da se takva organizacija gospodarstva nalazila i kod drugih evropskih naroda — Germana, pa i kod niza Izvanevropskih naroda — npr. Polinezijaca, Malajaca, Arapa u Alžiru, nekih naroda u Indiji i niza drugih naroda koji su poznavali neke oblike kućnih zadruga.[2]

Istraživanja o kućnim zadrugama su pokazala da je proces formiranja individualnih gospodarstava zaustavljen u 16. i 17. stoljeću. Pretpostavlja se da se to desilo zbog poraslih radnih obaveza seljaka koje individualno gospodarstvo nije moglo

izvršavati, odnosno nije se istovremeno mogla odrađivati radna obaveza prema vlastelinu i raditi na svom posjedu.[3] To, a i neki drugi razlozi (npr. obrana), uzrokovali su da se kućna zadruga zadržala na području Hrvatske i Slavonije (a i kod ostalih Južnih Slavena) do kraja 19. stoljeća, a u ostacima nalazimo je i u 20. stoljeću, štaviše, posljednje kućne zadruge rasformiravane su poslije drugog svjetskog rata.[4]

Dok je na području Vojne krajine formiran tip vojnih lena, na području Provincija bili su klasični feudalni odnosi. Urbarskim regulacijama utvrđeni su odnosi između kmeta i feudalca. Kako tokom vremena ipak, mada postepeno, dolazi do slabljenja feudalnih stega, 1836. godine donesen je zakon kojim se uređuje način napuštanja selišta.[5] Urbarski odnosi, koji su vrijedili do 1848. godine, rješavaju pitanje odnosa podložnika i vlastelina, ali se ne bave problemom kućnih zadruga.[6] Međutim, podložnikom se nije smatralo fizičko lice, već sve osobe, odnosno obitelji, koje su živjele na jednom selištu bez obzira na krvno srodstvo.[7] Takva zajednica nazivala se »skupćina«, imala je svojstvo pravne osobe, a veličina podavanja nije zavisila o broju članova skupćine, već o veličini selišta što ga je uživala, npr. cijelo selište, pola selišta i sl.[8]

1848. godine ukinuti su urbarski odnosi, seljaci su postali vlasnici urbarskog selišta koje su obrađivali, ali pitanje odnosa između članova zadruge još nije bilo riješeno. Vrlo brzo iza ukinuća urbarskih odnosa dolazilo je do podjele između članova zadruge koje u znatnom broju slučajeva nisu bile zakonski korektno izvedene pa su izazivale čitav niz sporova i rasprava. Neposredna posljedica raskidanja zadružnih veza bila je parcelizacija posjeda te su već 1850. godine (Naredbom br. 493 od 7. travnja 1850. godine) obustavljene, odnosno zabranjene, diobe zadruga. Međutim, taj akt nije imao učinka iz dva razloga:

1. ovom Naredbom nije stavljen van snage urbarski članak iz 1836. godine kojim su dozvoljene diobe i
2. javile su se tajne diobe između pojedinih obitelji, a time su se otvorila vrata nizu problema koji su se javljali u procesu konačnog sređenja zemljišnog vlasništva između članova zadruga.

Zbog toga je već 1851. godine (Naredbom broj 7929 od 13. listopada 1851. godine) ponovno dozvoljena dioba zadruga, ali uz ograničenje da novonastalo gospodarstvo mora biti veličine najmanje dvije osmine urbarskog selišta. Time je zaustavljena legalna dioba, ali tajne diobe odvijale su se i dalje ne poštujući ovu odredbu o minimumu zemljišta.

Dvadesetak godina pokušale su vlasti raznim uredbama riješiti pitanje zadruga i odnosa između članova zadruga, ali bez većih uspjeha jer je očito bilo da treba temeljito zahvatiti u ovo područje, tj. da će se to pitanje morati riješiti donošenjem cjelovitog zakona, što je bilo učinjeno 1870. godine.[9] Zakonski članak IV. iz 1870. godine »O uređenju zadruga u kraljevinah Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji« prvenstveno se bavi pitanjem diobe zadruga.[10] U tom zakonu su neke značajne novosti koje su imale velik utjecaj na daljnje odnose između članova zadruge pa i onih izašlih iz zadruge. Zadruga je izgubila karakter pravne osobe, dok su članovi zadruga (u stvari predstavnici užih porodica) smatrani za suvlasnike koji mogu slobodno raspolagati svojim idealnim dijelovima zadružne imovine, tj. takav predstavnik porodice, koji je smatran suvlasnikom, može svoj dio oporučno ostavljati a može se i zadužiti na svoj idealni dio zadružne imovine. U slučaju nemogućnosti naplate duga vjerovnik je imao pravo tražiti diobu zadruga[11] kako bi došao do

svog potraživanja. Podjela zadruga bila je moguća ako ju je zatražio i samo jedan član bez obzira na ostale članove, a vlast je takav zahtjev morala provesti. Dio svakog zadrugara u zadružnoj imovini utvrđivao se na osnovi općeg građanskog zakonika o nasljeđivanju. Međutim, pravo na dio zadružne imovine imali su i bivši članovi zadruge koji su iza 1. aprila 1848. godine izašli iz zadruge, a nisu dobili svoj dio. Naročito je nepovoljno bilo rješenje da — žene koje su se izudavale iz zadruge i dobile opremu (prema običajnom pravu) imaju nakon smrti svojih roditelja pravo tražiti dio zadružne imovine, iako su izašle iz zadruge pred 20, 30 pa i više godina, i nikad u zadruzi nisu privređivale (izuzev razdoblje do udaje, što je relativno malo s obzirom na činjenicu da su se djevojke u pravilu rano udavale). Upravo ova odredba imala je za posljedicu brojne zahtjeve za dijelom zadružne imovine, odnosno dovela je do masovnog cijepanja zadružnih posjeda.[12]

Da bi se to zaustavilo, donio je Sabor 6. listopada 1872. godine zakonski članak »O pravostaji za diobe zadružnih dobara na temelju zak. čl. IV. 1870«. Tim je člankom osim diobe spriječeno i svako raspolaganje idealnim dijelovima zadružne imovine, ali istovremeno je došlo do porasta broja tajnih podjela. Kako na osnovi ove odredbe pitanje zadruga u Provincijalu i dalje ostaje neriješno, 3. ožujka 1874. godine donesen je »Zakon o zadrugah«. Novosti, koje je donio ovaj zakon, jesu ove:

— zadružni zakon iz 1874. godine ne odnosi se na plemićke zadruge, na tzv. urbarske zadruge,

— predstavnici loza utvrđuju se na osnovi osoba koje su živjele u zadruzi 1.1. 1837. godine,

— diobu ima pravo tražiti svaki član, osim žena izudavanih i muškaraca priženjenih u drugu zadrugu, a dioba se imala provesti, iako su svi ostali članovi bili protiv diobe,

— kako je Zakon pošao od načela da je zadruga preživjela,[13] bilo je onemogućeno diobom stvarati nove zadruge, odnosno zadruga je mogla ostati po istupanju dijela članova jedino ako je na selištu ostalo više od jedne uže obitelji,

— ukinuto je ograničenje veličine cijepanja zemljišta.

Nejasnoća odredbe o slobodnom raspolaganju idealnim dijelovima izazvala je brojne rasprave dok nije 1877. godine izdana uredba kao »Zakon od 8. prosinca 1877, kojim se dopunjuje Zakon od 3. ožujka 1874. o zadrugah u pogledu razređivanja sa zadružnimi dielovi za vrieme nerazdieljene zadružne zajednice«. Time je jasno određeno da zadrugari ne mogu raspolagati idealnim dijelovima zadružne imovine.

Konačnim sjedinjenjem Krajine s Provincijalom 1881. godine bilo je potrebno jedinstveno urediti i pitanje zadruga za čitavo područje. Naime, na bivšem krajiškom području vrijedile su jedne zakonske odredbe, a druge na području Provincijala. Osim toga, i Zakon od 1874. godine za područje Provincijala imao je neke slabosti tako da je 9. svibnja 1889. godine donesen, odnosno dopunjen novelom 1902. godine jedinstveni Zakon o zadrugama i taj je vrijedio za čitavo sjedinjeno područje.

Osnovna težnja zakonodavca bila je da se pokuša zaustaviti[14] raspad zadruga, odnosno proces proletarizacije sela, što se više i nije moglo postići.[15]

Na osnovi ovog Zakona zadrugar nije mogao raspolagati s idealnim dijelom zadružnog imetka (to je bilo i u prijašnjoj odredbi). Dioba je bila moguća jedino tada ako ju je zatražio predstavnik uže obitelji i na nju pristalo više od polovice

predstavnika užih obitelji i ako je svakoj izdvojenoj strani pripala najmanja izmjera zemljišta,[16] dok su se dijelovi zadružne imovine određivali prema lozama čiji su predstavnici živjeli u zadruzi od 1. siječnja 1837. godine.[17] (U Krajini se zadružna imovina dijelila po glavama, a u Provincijalu prema lozama). Kao i većina zakona koji su tretirali ovu materiju i ovaj Zakon imao je slabosti, tako npr. u slučaju kad sudionici diobe ne mogu ostvariti zakonski minimum, dioba je bila zabranjena, a ništa nije rečeno kako valja urediti odnose između članova koji ne mogu ostvarivati egzistenciju jer je posjed premalen, a odnosi između članova nepovratno su narušeni.[18] Za razliku od prijašnjih zakona ovaj je dopuštao stvaranje novih zadruga, i to jedino na osnovi diobe. Značajna je bila odredba kojom se legaliziraju sve tajno provedene diobe bez obzira na veličinu posjeda, tj. legaliziraju se i posjedi ispod zakonskog minimuma. Od dana stupanja na snagu ovog Zakona sve tajne podjele, koje su izvedene s posjedom ispod minimuma, nisu se mogle ozakoniti ($ 58), ali je već u dopuni iz 1902. godine dopušteno u određenim situacijama smanjivati posjed i ispod zakonskog minimuma.[19]

Kraćim prikazom nekih bitnijih odredbi Zakona o zadrugama iz 1889. godine, odnosno 1902, željeli smo pokazati pokušaje vlasti da intervencijom u ovo područje nastoji zaustaviti procese koji su već duboko zahvatili ovaj tip gospodarstva.[20]

U stvari vidljivo je da u 50-godišnjem razdoblju, tj. u čitavoj drugoj polovici 19. stoljeća, zakonodavac zapravo ne zna šta bi učinio jer u jednom trenutku podržava raspad zadruga, da bi ga u drugom pokušao zaustaviti.[21] Istina je da su odredbe Zakona iz 1889. i 1902. godine postavljene radi pokušaja zaustavljanja diobe zadruga, u čemu se uglavnom nije uspjelo, ali je isto tako istina da su diobe bile odraz objektivnih ekonomskih zakonitosti, a da su zakonske odredbe bile samo pravno uređenje novostvorenih odnosa,[22] dakle posljedica, a ne uzrok.

U nastavku željeli bismo kvantificirati neke pojave vezane za zadruge i odnose u njima. Statistički podaci o zadrugama prate se od zadnjih desetljeća 19. stoljeća, pa su tako iznijeti neki podaci o zadrugama i za 1880. godinu.[23]

Kao prvo navest ćemo strukturu aktivnog poljoprivrednog stanovništva, i to prema socijalnom položaju, tj. podjelu na članove zadruga i nezadrugare za 1880. i 1890. godinu.[24]

Tabela 1. Aktivni poljoprivrednici prema položaju

	1880.		1890.	
	Broj	%	Broj	%
Zadrugara postojećih zadruga[25]	257.048	30,21	217.569	23,52
Članovi tajno podijeljenih zadruga	274.021	32,21	271.480	29,34
Zadrugara — ukupno	531.069	62,42	489.076	52,86
Nezadrugara	319.818	37,58	436.270	47,14
UKUPNO:	850.887	100,00	925.346	100,00

Izvor: Zoričić, M.: Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896, str. 140.

Ovi brojevi ukazuju na slijedeće:

— kod aktivnih poljoprivrednika u desetgodišnjem razdoblju došlo je do smanjenja članova zadruga za 40.000, odnosno u strukturi ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika do smanjenja s 30,21% na 23,52%,

— nešto malo smanjio se broj članova tajno podijeljenih zadruga za oko 2500 ili s 32,21% na 29,34% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. Mislimo da je to dijelom i rezultat početka pravnog sređenja već prije izvršenih tajnih podjela koje su na osnovi Zakona iz 1889. godine dobili pravnu osnovu,

— značajan je porast broja nezadrugara, za oko 115.000 ili u strukturi ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika porastao je broj s 37,58% na 47,14%, što je velikim dijelom rezultat dubokog prodora raspada zadruga i formiranja inokosnih gospodarstava.

Jasno je da ovi procesi nisu bili jednako izraženi u svim dijelovima Hrvatske i Slavonije. U kratkom vremenu iza sjedinjenja nisu mogle biti eliminirane sve karakteristike prijašnjih sistema. Tako će i kućna zadruga, koja je na bivšem krajiškom području bila čvrsto pravno fundirana u sistem vojnih lena, imati duži i teži proces nestajanja nego kućna zadruga na području Provincijala.

II.

Jedinstveni teritorij Hrvatske i Slavonije stvoren je 1881. godine prisjedinjenjem Vojne krajine (Hrvatsko-slavonske granice) Provincijalu, a u upravnom pogledu bio je podijeljen na 8 županija koje su se dalje dijelile na upravne kotareve i upravne općine kao niže jedinice. Tako su u sastavu Varaždinske županije bili kotarevi Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždini Zlatar, a grad Varaždin je 1895. godine izdvojen iz sastava županije i podvrgnut neposrednoj upravi Zemaljske vlade isto kao i Zagreb i Zemun.

Varaždinska županija je 1900. godine zahvaćala 2454 km² i po tom pokazatelju bila je najmanja — osma, dok je prema popisu stanovništva iz iste godine imala 267.846 stanovnika po čemu je bila četvrta, iza Zagrebačke, Bjelovarsko-križevačke i Srijemske županije.

Ovo područje je bilo najgušće naseljeno u okviru Hrvatske i Slavonije jer je na 1 km² ukupne površine dolazilo 110 stanovnika, a na 1 km² poljoprivredne površine 211 stanovnika. Po tim pokazateljima je Varaždinska županija znatno odudarala od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 58 stanovnika na 1 km² ukupne površine, a 127 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine.

Ono što nas zanima u daljnjem toku rada je pitanje kućnih zadruga na području Varaždinske županije. U toj županiji se već neposredno nakon ukidanja kmetstva javljaju procesi dijeljenja zadružnih gospodarstava te je do zadnjih desetljeća 19. stoljeća već podijeljen, odnosno razvrgnut najveći broj zadruga[26].

Statistički podaci iz 1851. godine, prema Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom, pokazuju da su kućne zadruge u Varaždinskoj županiji bile ograničene na brojčano vrlo skroman personal i u mnogim su se mjestima identificirali sa zasebnim obiteljima. Slično je bilo u riječkoj, zatim u nekim dijelovima ostalih županija, u brdskim krajevima i tamo gdje je bilo mnogo seljaka — plemića. To je jasno

vidljivo iz slijedećeg autentičnog pregleda kuća i broja njihovih duša u Varaždinskoj i bivšoj Križevačkoj županiji (tab. 2).

Tabela 2. Pregled broja kuća i duša u Varaždinskoj i bivšoj Križevačkoj županiji

Okrug	Broj kuća	Broj duša	U prosjeku po kući, duša oko
Okolica Varaždina	2.600	20.000	8
Toplice	1.550	15.000	10
Ivanci	2.450	24.000	10
Krapina	2.180	21.800	10
Pregrada	2.800	21.500	8
Lobor	1.766	19.500	11
Klanjec	2.560	21.000	8
Čakovec	2.006	15.000	7
Prelog	3.500	25.000	7
Strigovo	2.770	14.700	5
Križevci	1.500	14.500	10
Ludbreg	2.104	18.000	8,5
Koprivnica	1.305	8.400	7,5

Izvor: Utješenović Ostrožinski, O.: Kućne zadruge* Vojna Krajina, Školska knjiga* Stvarnost, Zagreb, 1988, str. 80 (naslov originala: Die Hauskommunionen der Südslaven, Wien, 1895).

Ovdje nisu bili obuhvaćeni samo ukućani seoskog stanovništva, nego i služinćad. Dakle, uopće sve stanovništvo (izuzevši Varaždin, Križevce i Koprivnicu). Kako je raspoređen personal i zemljišni posjed na zasebne kuće u Varaždinskoj i Križevačkoj županiji, predočava tabela 3.

Tabela 3. Stanje personala i zemljišnog posjeda u Varaždinskoj i Križevačkoj županiji

Okrug	Selo	STANJE PERSONALA										STANJE ZEMLJIŠNOG POSJEDA										
		Broj kuća	1—5	6—10	11—15	16—20	21—25	26—30	31—35	36—40	Preko toga	Do 2	2—5	5—10	10—15	15—20	20—25	25—30	30—40	40—50	50—100	Više od toga
		glave u kućama										posjedi u jutrima										
okolica Varaždina	a) Vinica bèrdo	36	14	20	2							4	15	8	3	3	1		1			1
	b) Tèrnovec	68	11	21	29	6	1					4	6	15	32	8	2					1
Ivanci	a) Prigorec	20		5	6	4	3	1		1				1	3	7	4	2	2	1		
	b) Jurketinci	23	3	6	8	3	2	1						6	8	8						1
Toplice	a) Kapela	60	33	24	2	1						4	14	27	14		1					
	b) Ključ	56	2	22	20	7	3	1	1			1	9	12	14	9	3	1	3	3		1
Klanjec	a) Jazbina	28	9	18	1							9	8	10	1							
	b) Pluska	29	9	15	5							5	5	8	4	1	2		2			2
Križevci	a) Lemeš	53	41	11	1							9	23	18	3							
	b) Raven	31	4	11	9	3	3	1				2	1	4	1	3	6	6	5	2		1
Koprivnica	a) Botovo	73	56	17								30	35	8								
	b) Torčec	103	43	43	9	6	2					20	10	30	25	8	5	4		1		
Ludbreg	a) Duga rijeka	34	6	10	11	2	1	1	1	2		2	1	3	4	4	5	2	4	4	4	
	b) Herženica	76	9	43	22	1	1					10	7	56	3							

Izvor: Utješenović Ostrožinski, O.: Kućne zadruge* Školska knjiga* Stvarnost, Zagreb, 1988, str. 81 (naslov originala: Die Hauskommunionen der Südslaven, Wien, 1859).

U tabeli 3 je u sedam okruga tih županija po jedno siromašno (a) i jedno imućno selo (b) uneseno u pregled. On je sastavljen iz pouzdanih izvora. Iz ove je tabele vidljivo u kakvom su odnosu broj duša i rascjepkanost zemlje u 14 sela iz svih krajeva spomenutih županija.[27]

»U Vinici berdu su većinom vinogradari; Prigorec ima težak teren; u Kapeli, Lemešu i Botovu žive čisti seljaci-plemići. Posjedi veći od 50 jutara uglavnom su vlasništvo plemstva, veći od 100 jutara su veleposjedi.

Pogledamo li tablicu, koja je što se tiče cijepanja porodica i zemljišnog posjeda nakon 1848, bar za 6/8 mjesta Hrvatske i Slavonije, potpuno mjerodavna, i uzmemo li u obzir tada započeto potajno cijepanje i parceliranje zemlje i porodica, nužno ćemo se zgroziti nad već postojećim posjedovnim rasulom, a dreku protiv kućnih zadruga pokušat ćemo doživjeti kao besmislenu borbu protiv vjetrenjača, onako kako je opisana u čuvenom španjolskom romanu, pri čemu se, čini se, ima na umu sve drugo samo ne blagostanje seljaštva«.[28]

Iz tih podataka autor razabire da u Hrvatskoj polovicom 19. stoljeća preovladavaju srednja i manja zemljišna gospodarstva, kako on veli, svih nijansi, u najsretnijoj kombinaciji od parcele pa sve do veleposjeda. O. Utješenović Ostrožinski nakon toga zaključuje da je krajnji čas za obustavu parcelacije. On smatra da podaci govore protiv komadanja zemlje i tendencija obiteljskih dioba u cjelini jasnije od svih razloga političke ekonomije i dva retka niže nastavlja:

»U pogledu podataka o kućnim zadrugama na selu moramo općenito biti vrlo oprezni jer se taj pojam veoma različito definira. Često se mogu čuti čak i autoriteti kako govore da u Varaždinskoj županiji, npr., ne postoji »patrijarhalni život«, što je samo djelomice točno, utoliko što porodice koje stanuju u istoj kući nisu tako brojne kao u Posavini, ili utoliko što prihvaćaju drukčiji oblik uživanja i obrađivanja polja. Suština je, međutim, u nasljeđivanju, a ono postoji i tu najvećim dijelom bar unutar uže porodice, u skladu s principom zajednice dobara«.[29]

Prema popisu iz 1880. godine 15,85% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika živjelo je u postojećim zadrugama i po tom postotku ova županija je bila posljednja (ili prva, ovisno o načinu promatranja), daleko ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 30,21% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. U tajno podijeljenim zadrugama[30] bilo je 42,77% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika što je bilo znatno više od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 32,21%.

Isto tako u Varaždinskoj županiji je bilo 1880. godine aktivnih poljoprivrednika nezadrugara iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju, 41,38% u Varaždinskoj županiji a 37,58% u Hrvatskoj i Slavoniji.

Prema popisu iz 1890. godine utvrđeno je daljnje smanjivanje postotka aktivnih poljoprivrednika odnosno poljoprivrednog stanovništva koje je živjelo u zadrugama. On je iznosio 7,95%, dok je prosjek za Hrvatsku i Slavoniju bio 23,52% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika. U tajno podijeljenim zadrugama nalazilo se nešto manje od polovice (44,61%) ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, po čemu je Varaždinska županija bila znatno iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju (29,34%), dok se postotkom nezadrugara (47,44%) nalazila na nivou Hrvatske i Slavonije (47,14%).

I prema postotku ukupnog poljoprivrednog stanovništva u popisu iz 1890. godine Varaždinska županija je pokazivala najmanje stanovnika u postojećim zadrugama, 6,80% ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva (prosječno za Hrvatsku i Slavoniju taj postotak je iznosio 19,68%) a bila pri vrhu, (iza Ličko-krbavske) s

43,28% ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva u tajno razdijeljenim zadrugama. (Prosjek za Hrvatsku i Slavoniju iznosio je 27,49%). Spomenutim zakonom iz 1889. godine dozvoljena je legalizacija trajno provedene diobe bez obzira na veličinu zemljišta. Naime, tada su se mogli pravno srediti i posjedi ispod zakonski propisanog minimuma[31] koji su podijeljeni do dana stupanja na snagu ovog zakona, a nakon tog roka to više nije bilo moguće. (Od 1902. godine i to je omogućeno u izuzetnim situacijama. Uglavnom se to odnosilo na mogućnost naplate raznih potraživanja, poreza i drugih davanja).

Prema istom popisu, tj. iz 1890. godine, na području Varaždinske županije bila je 1721 zadruga[32] u kojima je živjelo 71.553 zadrugara. Prema tim brojevima Varaždinska županija je u okviru Hrvatske i Slavonije imala najmanji broj zadruga (2,8% ukupnog broja zadruga) i najmanje stanovnika u zadrugama (4,08% ukupnog broja zadrugara). Iako se u literaturi i istraživanjima fenomena kućnih zadruga govori o prisustvu većeg broja članova zadruga, ipak u Varaždinskoj županiji nalazimo najveći broj zadruga s manje članova. Od 1721 zadruge u 1081 ili 62,81% ukupnog broja zadruga bilo je do 10 članova, u 551 ili 32,02% ukupnog broja zadruga 11–20 članova, dok je s više od 21 člana bilo tek 89 zadruga ili 5,17% ukupnog broja zadruga. U zadrugama je živjelo 17.553 zadrugara, od čega 7426 ili 42,31% ukupnog broja zadrugara u zadrugama do 10 članova, 7792 ili 44,40% ukupnog broja zadrugara u zadrugama s 11–20 članova, a 2335 ili 13,29% ukupnog broja zadrugara u zadrugama s više od 21 člana, dok je prosječni broj članova zadruge iznosio 10. Iz ovih podataka proizlazi da su dominirale manje zadruge, što je najvećim dijelom posljedica procesa dioba zadruga koji se u to vrijeme sve više javlja.

Službena statistika za 1900. i 1910. godinu iznosi samo broj zadrugara koji su živjeli u postojećim zadrugama, dok ne iznosi broj stanovnika u tajno podijeljenim zadrugama.[33] Iz tih popisa proizlazi da je u Hrvatskoj i Slavoniji 1900. godine u kućnim zadrugama živjelo 548.150 stanovnika, dok je istovremeno u Varaždinskoj županiji u tim oblicima gospodarstva živjelo tek 4.488 stanovnika ili 0,82% ukupnog broja zadrugara, a 1910. godine od 580.460 ukupnog broja zadrugara u Varaždinskoj je županiji živjelo svega 1693 zadrugara ili tek 0,29% ukupnog broja zadrugara. To ukazuje da je, prema broju stanovnika za Varaždinsku županiju, ovaj oblik gospodarstva imao vrlo mali značaj. 1895. godine izvršen je popis gospodarstava u kojem je, između ostalog, obrađeno i stanje zadruge i zadružnog zemljišta. Za Hrvatsku i Slavoniju utvrđen je broj od 67.621 zadruge[34] koje su posjedovale 1,008.118 jutara zemlje. Istovremeno u Varaždinskoj županiji utvrđeno je 582 zadruge ili 0,86% ukupnog broja zadruga koje su posjedovale 10.167 jutara zemlje ili 1% ukupnog zadružnog zemljišta. Ovi relativni odnosi nam ukazuju na mali značaj zadruga Varaždinske županije u odnosu na broj i površinu zadruga Hrvatske i Slavonije. Zadruge u Varaždinskoj županiji 1895. godine prema veličini posjeda prikazane su u tabeli 4.

Tabela 4. Postojeće zadruge 1895. godine

Veličina posjeda	Broj zadruga	%	Površina zadruga	%
do 5 j	77	13,23	257	2,53
5–10 j	107	18,38	812	7,99
10–20 j	222	38,15	3.144	30,92
20–50 j	161	27,66	4.984	49,02
50–100 j	15	2,58	970	9,54
Ukupno:	582	100,00	10.167	100,00

Izvor: Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, str. 342–344.

U ovoj kategoriji gospodarstva dominirao je posjed veličine do 20 jutara. Od 582 zadruge, 406 ili 69,78% ukupnog broja zadružnih gospodarstava bilo je u ovoj kategoriji. To nam govori da su se zadružna gospodarstva svojom veličinom sve više približavala inokosnim gospodarstvima, a kako se na tim posjedima nalazio veći broj članova, to je njihov gospodarski položaj postajao sve lošiji, što je u velikoj mjeri dovodilo do njihove diobe.[35]

O tome da su zadružna gospodarstva imala mali značaj u strukturi gospodarstva Varaždinske županije svjedoči i činjenica da je prema spomenutom popisu iz 1895. godine u Varaždinskoj županiji utvrđeno 47.505 inokosnih gospodarstava a tek 582 zadruge odnosno 1,21% ukupnog broja gospodarstava. Ukupna površina inokosnih gospodarstava iznosila je 383.868 jutara a zadruga 10.167 ili 2,58% ukupne površine svih gospodarstava. Time je Varaždinska županija bitno odudarala od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju za koje su zadruge činile 16,60% ukupnog broja svih gospodarstava a imale 17,78% ukupnih površina. Prosječnom veličinom zadružnog posjeda od 17,47 jutara po zadruzi Varaždinska županija je bila iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 14,91 jutro po zadruzi, mada mislimo da je mala prosječna veličina zadruga za Hrvatsku i Slavoniju rezultat velikog broja malih zadruga na bivšem krajiškom području.[36]

Varaždinska županija je bila gusto naseljeno agrarno područje s velikim brojem malih posjeda pa je prema popisu iz 1895. godine utvrđen broj od 26.803 gospodarstava ili 56,42% ukupnog broja gospodarstava u kategoriji veličine do 5 jutara posjeda koji je imao 68.480 jutara površine ili 17,83% ukupne površine svih gospodarstava. Prosjek od 5–20 jutara imalo je 19.208 ili 40,44% ukupnog broja svih gospodarstava, a zauzimali su 170.292 jutara ili 44,37% ukupne površine. To nam govori o dominaciji malih i srednjih gospodarstava s relativno malim površinama zemlje. Iz iznesenih podataka proizlazi da su zadruge imale na raspolaganju veće zemljišne površine, odnosno imale veće mogućnosti razvoja. No, u okviru zadružnog gospodarstva nalazio se veći broj članova tako da bi za realnu usporedbu trebalo uzeti u obzir broj jutara koji otpada na jednog poljoprivrednika. Kako je popis gospodarstava vršen 1895. godine, a popis stanovništva 1890, 1900, i 1910. godine, usporedba broja gospodarstava s brojem poljoprivrednika ne daje realnu sliku jer upravo u vremenu od 1900. godine i dalje dešavaju se intenzivne promjene u zadrugama tako da se odnosi bitno remete, čime se javlja mogućnosti stvaranja nerealne ocjene.

Prema strukturi korištenja zemljišta zadruge u Varaždinskoj županiji su bile najbogatije oranicama (36,36%), šumama (26,38%) i livadama (14,99%), dok su manje bili zastupljeni pašnjaci (5,97%), vinogradi (3,10%) i vrtovi (1,86%) a neplodnog tla je bilo 1,34%. U odnosu na inokosna gospodarstva u relativnom odnosu zadruge su bile bogatije oranicama, a siromašnije šumama, dok su u ostalim kategorijama zemljišta oba oblika gospodarstava bila izjednačena. Usput možemo napomenuti da su zadruge u Varaždinskoj županiji imale relativno veće učešće šuma u strukturi zemljišta — više od 1/4 — nego što su to imale zadruge u Hrvatskoj i Slavoniji — 5,46% ukupnih površina — ali na ovom području prerađivačka industrija na bazi drva nikad nije imala značaj kakav je bio u slavonskim županijama. Uostalom ista se konstatacija odnosi i na inokosna gospodarstva, a osobito na slavonske veleposjede koji su se orijentirali na djelatnosti na bazi šumskih proizvoda.[37]

Popisom gospodarstava iz 1895. godine tajno podijeljene zadruge popisane su posebno.[38] Prema tom popisu u Varaždinskoj županiji utvrđen je broj od 7.624 tajno podijeljene zadruge koje su obuhvaćale 40.383 jutara površine.

Tajne podjele (njihova legalizacija je priznanje stvarnog stanja jer nema smisla formalno održavati gospodarstva koja više i ne postoje) su dovele do totalne parcelizacije posjeda i stvaranja brojnih minijaturnih parcela. Na osnovi izvještaja predstavnika vlade, tzv. zadružnih povjerenika u vremenu od 1890–1905. godine na području Varaždinske županije pravno je sređena tajna podjela 3397 zadruga. Iz tih zadruga stvoreno je 23 novih zadruga (takvu mogućnost je zakon dozvoljavao) i 12.750 inokosnih gospodarstava, odnosno od 3397 gospodarstava stvoreno je 12.773. Prosječna veličina tajno podijeljene zadruge bila je 16,36 jutara, a novostvorenih gospodarstava 4,35 jutara, dakle gotovo 4 puta manje. Uz 89.994 postojećih gruntovnih čestica stvoreno je 113.585 novih čestica, čime je postojeća površina od 55.592 jutra podijeljena na 203.579 gruntovnih čestica, a prosječna veličina gruntovne čestice smanjila se s 0,49 na 0,27 jutara, s tim da je na svako gospodar stvo otpadalo prosječno 15,94 gruntovnih čestica. Jasno se vidi proces smanjivanja ne samo veličine posjeda već i stvaranje sve manjih parcela,[39] odnosno mrvljenja parcela ispod svake normalne veličine.

Iz spomenutih izvještaja proizlazi i interesantna konstatacija da uz Bjelovarsko-križevačku županiju, u kojoj u naznačenom periodu nije osnovana nijedna nova zadruga, Varaždinska županija je područje s 23 novoosnovane zadruge a 12.750 stvorenih inokosnih gospodarstava što jasno ukazuje da bivši zadrugari nisu više željeli živjeti u zadružnim odnosima.[40]

Radi ilustracije procesa razbijanja posjeda poslužili smo se materijalima iz Arhiva grada Varaždina. Proučen arhivski materijal ukazuje da se u najvećem broju slučajeva radi o pravnom uređenju već izvršene tajne podjele, što traže sudionici podjele, odnosno njihovi nasljednici. Vrlo rijetki su neki drugi uzroci, iako se i oni javljaju. Tako npr. vjerovnik Ivan Vugrinović tražio je 1876. godine podjelu zadruge Bauk[41] iz Seketina, a što je bilo moguće na osnovi člana 42. Zakona o postupku u diobi kućnih zadruga iz 1870. godine. Josip i Đuro Bauk dugovali su Ivanu Vugrinoviću iznos od 220 forinti (uz sve troškove utjerivanja) a tu je on mogao naplatiti tek stavljanjem hipoteke, odnosno provođenjem ovrhe na nekretninama dužnika. Kako se naplata mogla izvršiti tek nakon prevođenja zadružnog vlasništva u samovlasništvo,[42] izvršena je podjela na 1. lozu,[43] tj. Josipa i Đuru Bauk, 2. lozu — Pavla Bauka i 3. lozu — Miju Bauka, kojom je prilikom zadružno imanje od 9 jutara i 773 čhv sadržano u 9 parcela podijeljeno na 3 jednaka dijela od po 3 j i 258 čhv.

Devet postojećih parcela je tako razmjereno i podijeljeno da je stvoreno ukupno 15 parcela, a svakoj lozi je pripalo zemljište podijeljeno u 5 parcela, od čega je najveća parcela imala 1449 čhv. Ivan Vugrinović stupio je u odnos samo sa svojim dužnicima Josipom i Đurom Bauk, čije samovlasništvo je došlo pod hipoteku, ali je posjed zadruge Bauk razbijen na 3 gospodarstva, od 9 parcela stvoreno je 15, veličina parcela se smanjivala, a svako gospodarstvo dobivalo je parcele koje su međusobno udaljene i nepovezane.[44] U ovom prikazu sređivanja odnosa između bivših zadrugara željeli smo dokazati stalno prisutan proces smanjivanja kako gospodarstava tako i razbijanja pojedinih parcela na sve manje dijelove. To je sigurno, velikim dijelom, uzrokovalo da je i u današnje vrijeme individualni posjed ovog područja malen i uz to razbijen na niz sitnih parcela.[45]

U Arhivu grada Varaždina pohranjeni su spisi iz procesa sređivanja tajne podjele, tj. razbijanja zadružnog vlasništva na nove zadruge (u ovom području tih slučajeva bilo je malo) ili na samovlasništvo (što se dešavalo u velikom broju) na području kotara Varaždin. Radi se o dokumentima 649 zadruga koji su sadržani u 73 fascikla pod nazivom Zadružni spisi kotara Varaždin. Kako je to velik materijal, ovdje ćemo navesti samo neke slučajeve, uz napomenu da se identični procesi javljaju u mnogo slučajeva. Iz tog materijala možemo spomenuti zadrugu Bahun[46] iz Ladanje Gornjeg, zadrugu Furjan[47] iz Gojanca, zadrugu Lukač[48] iz Doljana, zadrugu Blaži[49] iz Črešnjeva, zadrugu Vidačić[50] iz Kelemena, zadrugu Balažinec[51] iz Po ljane Gornje i zadrugu Valentak[52] iz Črešnjeva.

Prikazom diobe, odnosno pravnim uređenjem tajne podjele, željeli smo prikazati procese koji su se javljali kao neposredna posljedica raspada zadruga. Iako smo naveli tek neke slučajeve, i iz ovoga se vidi da je proces diobe, odnosno legalizacije tajnih diobi u velikoj mjeri značio smanjivanje veličine gospodarstava. Spomenuli smo već da je u 20-godišnjem razdoblju, od 1890. do 1910. godine kad se intenzivno radilo na sređenju tajnih podjela zadruga, smanjena prosječna veličina posjeda koji su nastali iz zadružnih sa 16,36 na 4,35 jutara po gospodarstvu. »... Time je dakako bila znatno otežana konsolidacija novih gospodarstava u sustavu kapitalističke ekonomike«.[53] Osim toga, posebno nepovoljno je bilo razbijanje parcela na više dijelova, čime se posjed ne samo smanjivao već su stvarane male, sitne, minijaturne parcele međusobno udaljene a povećavali su se troškovi obrade pa je rentabilnost tih gospodarstava postala još manja.

Spomenimo još jednu činjenicu o kojoj nije bilo riječi kod iznošenja podataka o sređenju tajnih podjela. Naime, ako pogledamo samo iznose površina što su ih dobivali pojedini predstavnici loze, vidjet ćemo da je taj proces tekao lako, bez problema. Međutim, situacija je bila upravo obrnuta. Kako je samo za teritorij kotara Varaždin velik broj dokumenata iz ove tematike, svakako da ovdje nismo mogli ulaziti u niz slučajeva koji su se javljali prilikom pravne provedbe tajne podjele. Bilo je doduše i situacija, ali vrlo rijetko, kad su predstavnici pojedinih strana jednostavno izjavili da su izvršili tajnu podjelu i da su s njom zadovoljni te jedino traže da se tako razmjeri i upiše u gruntovne knjige, ali daleko je više bilo slučajeva kad je proces pravnog uređenja nosio sa sobom i niz sudskih rasprava i procesa. Gotovo nijedna faza pravnog sređenja nije tekla glatko. Tako npr. u rodoslovljima, što su ih izdavale crkvene vlasti, tražene su izmjene, dopune ili tužbe zbog ispuštanja, a time i nesudjelovanja u podjeli zadružne imovine. Utvrđivanje prava pojedinaca u dijelu nekretnina izazivalo je niz sporova, tužbi nezadovoljnih strana, jer je svatko smatrao da ga pripada više, a da je dobio manje. Kuća i gospodar-

ske zgrade obično su bile podijeljene sporazumom zadrugara[54] ili je onaj kome je pripala kuća isplatio ostale.[55] Posebni problem je bilo pitanje hipoteka. Hipotekarni tereti ostajali su na pojedinim česticama ako su ih novi vlasnici prihvaćali,[56] ili je dug preuzeo zadrugar koji je i koristio novčana sredstva,[57] ili je ravnopravno podijeljen na sve strane koje su sudjelovale u diobi.[58] Nezadovoljstvo legalizacijom tajne podjele[59] rezultiralo je brojnim tužbama, sudskim raspravama i procesima, a jedini koji su u tome dobro prošli, bili su advokati.[60]

III.

I na koncu ovog poglavlja o kućnim zadrugama da se osvrnemo i na uzroke raspada tih oblika gospodarstava. Naime, do sada smo utvrdili da su se zadruge raspadale bilo tajno bilo legalno, ali nismo ulazili u pitanje zašto se to odigravalo. Osobito u drugoj polovici 19. stoljeća, kad su procesi diobe i raspada zadruga zauzeli maha, ušao je taj problem u središte istraživanja. U već spomenutim radovima o zadrugama i problemima zadružnog gospodarenja spominju se i uzroci raspada zadruga. Većina tih razloga je neodrživa, kao npr. tumačenje da se zadruge raspadaju zbog svađe žena i nesloge u kući.[61] Najčešći uzroci raspada zadruga pronalazili su se u pravnim propisima kojima su regulirani odnosi unutar kuće, tj. da su liberalni zakoni omogućili raspadanje zadruga, zaboravljajući pri tom »... da je zakon samo omogućivao pravno uređenje onih društveno-ekonomskih procesa, koji su se zbivali pod utjecajem kapitalizma«.[62] Prvi koji je uzroke raspada zadruga prebacio u sferu ekonomskih odnosa bio je prof. R. Bićanić u radu »Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895«. U tom radu on je naveo da su procesi raspada zadruga složeni društveni procesi koji su se javili kao posljedica u promjenama općih društvenih prilika — demografskih, tehničkih, ekonomskih, kulturnih, političkih i dr., ali da su presudni bili upravo demografski i ekonomski, što je uz istovremenu pojavu agrarne krize[63] presudno djelovalo na raspadanje zadružnih gospodarstava.[64]

Da je ekonomski, odnosno krizni, a ne pravni razlog raspada zadruge, vidi se i iz činjenice da su zakonski propisi nakon sjedinjenja Vojne krajine i Provincijala donašani istovremeno za čitav teritorij pa bi bilo i normalno da oni imaju jednako djelovanje na cijelom teritoriju. No dioba zadruga javlja se najranije i najizrazitije u županijama u koja je već prodro kapitalizam, kao npr. u Srijemskoj županiji koju je kapitalizam najranije zahvatio. U županijama gdje je kapitalizam sporo prodirao, a to su prvenstveno županije s bivšim krajiškim područjem, ti procesi javljali su se znatno kasnije. Tako se ta pojava izrazitije javlja u Ličko-krbavskoj i Zagrebačkoj županiji krajem 19. stoljeća, a u Modruško-riječkoj županiji tek početkom 20. stoljeća. Sve ovo jasno govori da su promjene u ekonomskim odnosima, a ne promjene u pravnim propisima,[65] srušile tip gospodarstva kakav su bile zadruge.

Dioba i raspad zadruga izazvali su značajne posljedice u veličini gospodarstava. 1895. godine, upravo u fazi diobe i raspada zadruga, odnosno legalizacije tajne podjele, izvršen je popis gospodarstava. Prema tom popisu utvrđeno je stanje u broju i površini gospodarstava iz kojeg se vidi da su prema broju gospodarstava najbrojnija sitna i malena gospodarstva koja su brojila 46.011 gospodarstava ili 96,86% od ukupnog broja svih gospodarstava. Međutim, tu je ubrojeno i 4.618 gos-

podarstava ili 9,72% od ukupnog broja svih gospodarstava s površinom manjom od jednog jutra, pa se s pravom može zaključiti da to i nisu bila čista poljoprivredna gospodarstva[66] (jer je očito da ta površina ne može izdržati jedno domaćinstvo), već po svemu sudeći okućnice i vrtovi, tim više što se takva gospodarstva nalaze i u gradu Varaždinu.

Veliki posjed (za uvjete Hrvatske i Slavonije) je malobrojan. Bilo je svega 106 takvih gospodarstava, što je tek 0,22%. Drugačiju sliku dobivamo ako uzmemo u obzir površine što su ih zauzimale određene kategorije gospodarstava. Sitni i mali posjed, koji su činili 96,86% od ukupnog broja svih gospodarstava, obuhvaćali su 62,20% od ukupne površine, dok je srednji posjed (20–200 j) kojeg je bilo 2,92% od ukupnog broja svih gospodarstava zahvaćao 13,42% od ukupne površine, a veliki (0,22% ukupnog broja svih gospodarstava) obuhvaćao je oko 1/4 ukupne površine, točnije 24,38%. Prosječna veličina gospodarstava iznosila je 8,08 jutara po gospodarstvu. Ovi pokazatelji nam govore da je u Varaždinskoj županiji, kao uostalom i u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji, krajem 19. stoljeća dominirao rascjepkani posjed uz sve karakteristike koje stvara takva posjedovna struktura. Sigurno je da za takvo stanje isključivu krivicu ne snosi samo proces diobe i raspada zadruga, do toga su doveli i drugi razlozi, ali je sigurno i to da su upravo spomenuti procesi u promjenama u zadružnom životu u velikoj mjeri pridonijeli takvoj situaciji.

BILJEŠKE

[1] Tako se mogu spomenuti kao značajniji prilozi o tom fenomenu iz tog razdoblja:

1. Zoričić, Milovan. »Die Bäuerliche Hauskommunionen in den Königreichen Kroatien und Slavonien,
2. Vežić, Milivoj: Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji,
3. Utiešenović, Ognjeslav: Die Hauskommunionen der Südslaven,
4. Strohal, Ivan: Zadruge u južnih Slovjena,
5. Smrekar, Milan: Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889,
6. Bogišić, Baltazar: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena,
7. Radić, Antun: Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu,
8. Krišković, Vinko: Hrvatsko pravo kućnih zadruga,
9. Ivić, Mate: Die Hauskommunionen.

[2] Kunov, H.: Opšta privredna istorija, Kultura, 1958. Tom I, str. 104–106, 158, 217, 301, 339–341 i 375–380.

»Kao što smo pokazali u prvom tomu ovog dela svi narodi i stočarski i zemljoradnički, koji su u svom razvitku prešli niži stupanj privrede, izdeljani su u rodove (toteme) i uže porodične zajednice (rodbinske ili skupne porodice) koje u isti mah sačinjavaju i seoske zajednice i kućne zadruge«. Kunov, H.: Isto, Tom II, str. 102.

Također, i Kautsky spominje kućne zadruge kao oblik gospodarstva u nerazvijenoj poljoprivredi: »Velike seljačke kućne zadruge nalazimo u Srednjem veku i još danas kod onih naroda čija se poljoprivreda nalazi na srednjevekovnom stupnju razvitka, napr. kod Južnih i Istočnih Slavena«.

Kautsky, K.: Agrarno pitanje, Kultura, 1953, str. 160.

[3] Prema: »Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture«, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 747.

[4] »Na dugotrajno zadržavanje tradicionalne seoske institucije kućne zadruge (kojoj u znatnoj mjeri obilježje daju elementi naturalne privrede) utjecali su u sjevernoj Hrvatskoj naročito feudalni gospodari, jer su tako mogli osigurati potrebnu radnu snagu za obradu alodijalnih ekonomija na kasnofeudalnim vlastelinstvima. U istom smislu djelovala je u 18–19.

stoljeću na očuvanje kućnih zadruga vojnokrajiška uprava na prostoru od Like preko Pokuplja do Posavine. Lomljenje i raspadanje te patrijarhalne ustanove seoskog života, kao i transformacija tradicionalne poljoprivrede našeg seljaštva uopće, zbivaju se tek postupno posljednjih desetljeća 19. stoljeća pod pritiskom razvitka kapitalističke ekonomike i uključivanja sela u robno-novčane odnose«. Isto, str. 747.[5] Zakoni urbarskih sabora: »Articuluse IV.: 1836 de et ordine in casibus migrationis sudbitorum observando, ejusdemque migrationis consectariis«. Vežić, M.: »Urbar hrvatsko-slavonski«, Zagreb, 1882, str. 243. To je zakonski članak u 15 paragrafa kojim su riješena pitanja prava napuštanja selišta kao i prava i obaveze koje iz toga proizlaze, kako za podložnika, tako i za vlastelina.

[6] Ustvari pitanje zadruga zahvaćeno je jedino odredbom o zabrani dijeljenja urbarskih selišta na manje od 1/4 odnosno omogućenje diobe zadruge tek uz pristanak vlastelina. Usporedi: Krišković, V.: Hrvatsko pravo kućnih zadruga, Zagreb, 1925, str. 31.

[7] »Već u najstarijih zakonih i najstarijoj praksi držalo se kao pravilo, kad se je govorilo o podložniku na stanovitu selištu, da se pod tim ne razumijeva fizička osoba, niti pojedina obitelj, već sve fizičke osobe i obitelji bilo one rodbinstvom vezane ili ne, koje su na jednom te istom selištu, oko istoga ognjišta i o istom kruhu kod istoga stola živile«. Smrekar, M.: »Zakon o zadrugah«, od 9. svibnja 1889, Zagreb, str. 2.

[8] Vežić, M.: »Urbar hrvatsko-slavonski«, Zagreb, 1882.

»Zakoni ugarskih saborah god. 1832–6 i 1840. Članak V. o sastavinah selišta«, str. 255–265. navodi veličine zemljišta koje su pripadale jednom cijelom selištu u pojedinim županijama, odnosno kotarevima u Hrvatskoj i Slavoniji. Kako je to vrlo opširna materija, ovdje je ne možemo navesti u cijelosti, već samo upućujemo na izvor.

[9] »Premda se je već onda uvidjelo, da bi bilo nužno da se stvori zakon o zadrugama, u kome bi bili uređeni imovinsko-pravni odnošaji seljaka, ipak do takvog zakona nije došlo sve do god. 1870.«

Strohal, I.: »Zadruge u južnih Slovjena«, Glasnik zemaljskog muzeja BiH, XXI, Sarajevo, 1909, str. 72.

U međuvremenu Građanski zakonik za Hrvatsku i Slavoniju uveden 1853. godine nije značio ništa bitno u rješavanju zadružnog pitanja kao ni carski patent iz 1853. godine o izvršenju rasterećenja zemljišnog.

[10] »Ma da imperativno ne naređuje diobu zadruga (misli se na zakonski članak iz 1870. godine — op. a.) jer bi prelazak iz dosadašnjeg patrijarhalnog života bio prenagao, njemu je naročito do toga, da što više olakša i pripomogne, kako bi se zadruge što prije razišle«. Krišković, V.: Isto, str. 33.

[11] U gruntovnicu, uvedenu 1855. god. urbarsko selište upisivalo se na zadrugu, te da bi vjerovnik mogao utjerivati dug, morala se najprije provesti dioba zadružne imovine, zemljište upisati na inokosne gospodare, kako bi se dug naplatio (najčešće sudskim putem, dražbom) isključivo iz vlasništva a ne iz zajedničke imovine.

[12] »Za malo vremena ustadoše malo ne sve žene, koje se za posljednjih pedeset godina udadoše iz zadruga, te stadoše zahtievati svoj dio. Bilo je zadruga, koje su na jedanput morale iz svoje imovine dati više dielova ovakvim ženam, koje su već odavna izstupile iz zadruge, dobivši svoju običajnu opremu, kojom su po običajnom pravu bile podpuno namirene. Komadanju zemljišta nije bilo uslied toga ni kraja ni konca, seljačka gospodarstava razciepala su se u tako malene dielove, da su pojedine obitelji došle u veliku biedu i nevolju«.

Smrekar, M.: Isto, str. 6.

[13] »Nadalje smatra zakon od god. 1874. instituciju zadruga takvom, koja je već preživjela, te je išao za tim, da pospješi razvrgnuće seljačkih zadruga«. Smrekar, M.: Isto, str. 7.

[14] »Osim toga, preostalo je mah sada posve drugo mnienje o zadrugah, nego li je to bilo kod stvaranja prijašnjih zakona, naime, da je najpreča potreba urediti prilike zadružne, u onom smjeru, da se postojeće zadruge, kojih je po statističkom iskazu bilo još preko 45 hiljada sačuvaju, koliko je to iole moguće i da se učini kraj onomu faktičnomu stanju seljačkog posjeda, koji je nastao uslied potajnih dioba, koja načela je vlada usvojila«. Smrekar, M.: Isto, str. 11.

[15] Gross, M.: »O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća«, u knjizi »Društveni razvoj u Hrvatskoj«, Liber, Zagreb, 1981, str. 349.

[16] »§ 35. Najmanja izmjera zadružnoga zemljišta, ispod koje se ono smije ciepati u naravi, ustanovljuje se ovim:

a) za primorje sa 3 jutra;

b) za područje županijah: ličko-krbavske, modruško-riečke i varaždinske sa 4 jutra;

c) za područje županijah: zagrebačke i bjelovarsko-križevačke, sa 6 jutarah i

d) za područje županijah: požeške, virovitičke i sriemske sa 8 jutarah«. Vežić, M.: »Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji«, Požega, 1890, str. 33.

[17] Taj datum je bio i u zakonu iz 1874. godine, a određen je iz slijedećih razloga: »Bivšim podanikom priznano je nasliedno pravo na neprikraćeni užitak urbarskoga selišta tek zakonom od god 1836. Ovo je pravo mogao podložnik poslie god. 1836. proti gospoštini braniti pred sudom u svoje ime, on je mogao s njim raspolagati među živimi i za slučaj smrti. Zakonom od god. 1836. stekao je podanik stalno pravo na urbarski posjed, a ova blagodat stalnog posjeda ne može se protegnuti na one podanike, koji su već prije god. 1836. poumrli, nego na one, koje je zakon od god. 1836. zatekao na urbarskom posjedu. Istom od ovih mogao je i morao posjed nasliednim načinom prelaziti na njihove potomke. Radi toga je ovom zakonskom ustanovom određeno, da se loze izvode od onog prednika, kojega je zakon od godine 1836. zatekao živoga na posjedu urbarskoga selišta, te je radi jednoličnosti i kakvoće u izvođenju rodoslovlja odredio 1. siječnja 1837. kao stalno vrieme, od kojega se dana počimaju posebne samostalne porodice«.

Smrekar, M.: Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889, Zagreb, bez godine, str. 33.

[18] »U staro je doba željezna ruka zemaljskog gospodara i vojničkih oblasti znala već u takvim slučajevima red učiniti; bila je tada zemlja slabo napučena, zemaljska gospoda i vojničke oblasti trebale su ljudi, pa ako je u kojoj zadruzi bilo previše ljudi, oni su suvišne lako porazmjestili u druge zadruge ili osnovali im posve novo selište«. Strohal, I.: Isto, str. 80.

[19] »§1. Za porez i druga javna podavanja koja su zaostala do dana kreposti ovoga zakona, te za namirenje dugova, koji su uknjiženi prije dana kreposti ovoga zakona, vlastna je zadruga dozvolom kotarske oblasti odsvojiti pojedine čestice zadružnoga selišta i ispod propisane najmanje izmjere«. Zakon od 30. travnja 1902. o promjeni odnosno nadopunjenju nekih ustanova zakona od 9. svibnja 1889. o zadrugama s provedbenom naredbom, vladinim obrazloženjem i saborskom razpravom, uredio: Tončić, D.: Zagreb, 1902, str. 237.

[20] »Zadružni oblik vlasništva predstavljao je nesumnjivo imovinski anahronizam u eri kapitalizma, što je bilo jasno i njegovim nosiocima i državnim vlastima. Međutim, dok je u zadrugama stalno bila prisutna težnja za deobom zajedničkog vlasništva, stav državnih vlasti prema njihovom daljnjem opstanku je oscilirao od prećutnog dozvoljavanja deobe do njihovog ozakonjenja 1889. i 1902«. Gaćeša, N.: »Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919–1941«, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1975, str. 21.

[21] »Zakonski propisi o položaju i djelovanju zadruge donosili su se u više navrata s posve suprotnim težnjama. Sedamdesetih godina 19. stoljeća pod utjecajem građanskih, liberalnih shvaćanja, stvara Mažuranićeva vlada zakonskim putem široke mogućnosti za ubrzanu diobu zadruga. Nužne prijelazne poteškoće, a napose drukčija orijentacija režima bana Khuena Hedervaryja u pogledu društvene i privredne politike dovela je do promjene 1889. Novim zakonskim odredbama nastoji se održati i regulirati zadružni stav kako bi se spriječilo ili barem usporilo raslojavanje na selu i time onemogućilo zaoštravanje socijalnih odnosa, a veleposjednicima osigurala rada snaga za njihove poljoprivredne majure«.

Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 747.

[22] »Po mome mišljenju staru obiteljsku zadrugu našu nije razorio nikakav građanski zakon, kako se to pretpostavlja, i nju ne može da povrati u život nikakav zakon, nego je nju razorilo novčano gospodarstvo i svi oni faktori koji su ubrzali prodiranje novčanog gospodarstva na selo«.

Mirković, M.: »Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo«, Izabrani ekonomski radovi, svezak prvi, »Seljaštvo u kapitalističkim formacijama«, Informator, Zagreb, 1979, str. 11.

[23] »Državna statistika je već 1880. skupljala podatke o tome da li poljoprivredno stanovništvo živi u kućnim zadrugama ili izvan njih, tako da od tog vremena i mi možemo pratiti brojno kretanje seljačkih kućnih zadruga«.

Radenić, A.: »Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914«, SANU, Posebna izdanja, knjiga CCCV, Odelenje društvenih nauka 27, Beograd, 1958, str. 38.

[24] Sami statistički podaci o zadrugama i svemu onome što se propisivalo i obradivalo u vezi zadružne problematike neće i ne mogu biti najtočniji. Za to postoji više razloga: zadružni život je ostavio takav pečat da su se neki već inokosni gospodari prilikom popisa dali upisivati kao članovi zadruge, a i kad se uvodila gruntovnica i katastar, dešavalo se da su neki članovi zadruge upisivani kao samovlasnici zemlje i obratno, što je ne samo statistički problem, već i prvenstveno pitanje sređenja zemljišnog vlasništva.

Usporedi: Radenić, A.: Isto, str. 38.

O problemu nemogućnosti točnog obuhvata statističkih podataka o zadrugama piše i M.

Zoričić:
»Da bi se ovim načinom (misli se na Uputstvo za popunjavanje popisanih upitnica — op. a.) dala polučiti posve točna i podpuna statistika naših seljačkih zadruga, postojećih i tajno podieljenih, nije očekivao ni sam statistički ured, kad je priređivao sve netom spomenute odredbe. Za nju htjeli bi se posebni izvidni organi, posve upućeni o predmetu, a ne sva ona sila popisnih agenata, koji su izvodili popis gospodarstva i stoke, a kod kojih gdjekoji nije ni znao, što u obće valja razumievati pod zadrugom i pod zadružnim gospodarstvom. Statistički je ured tek držao, da se kod izvida o našim gospodarstvima u obće, zadruge podniposto ne bi smjele pustiti s vida te se nadao, da će si i o njima steći podataka, koji će bar približno odgovarati faktičnim prilikama«.
Zoričić, M.: »Gospodarstva u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu«, Vjesnik Kralj. statističkog ureda, Zagreb, 1900, str. 36.

[25] Kao članovi postojećih zadruga popisivani su (uz prije spomenute mogućnosti pogreške) svi zadrugari u zadruzi koja još de jure egzistira, bez obzira da li je proces diobe bio već u toku. Tako se moglo desiti da kao članovi zadruge budu popisani i inokosni vlasnici čije samovlasništvo još nije gruntovno provedeno, no to je situacija koja se ne može izbjeći. To, a i neki drugi problemi, uzrokovali su da je vjerojatno prikazano nešto više članova zadruge nego što ih je stvarno bilo. M. Zoričić, kad ocjenjuje ove podatke, piše: »S toga će po svoj prilici u našoj statistici broj osoba, izkazanih kod zadruga, biti nešto previsokim, al opet ne toliko pogriešnim, da se ne bi dalo dosta jasno razabrati, kojim su razmjerjem članovi zadruga danas još zastupani u cielom žiteljstvu«.
Zoričić, M.: »Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju«, Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896, str. 127.

[26] »U gusto napučenoj županiji varaždinskoj i susjednih joj krajevih županije zagrebačke narod se je u velike uzeo dieliti već u petdesetih godinah. Postojećih zadruga gotovo je posve nestalo, a jer oblasti nisu dospievale svladati sve zatražene diobe i jer se je narod bojao razmjerno dosta velikih diobnih troškova, stvorila se je sva sila tajno razdieljenih zadruga«. Zoričić, M.: Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, CXXV, Zagreb, 1896, str. 131.

[27] Utješenović Ostrožinski, O.: :kućne zadruge * Školska knjiga * Stvarnost, Zagreb, 1988, str. 79–82 (naslov originala: Die Hauskommunionen der Südslaven, Wien, 1859).

[28] Utješenović, Ostrožinski, O.: Isto, str. 80–82.

[29] Utješenović, Ostrožinski, O.: Isto, str. 82.
Očito je ovaj autor volio kućne zadruge. Sa žaljenjem je promatrao njihovo smanjivanje, odnosno nestajanje. S najvećom sigurnošću očekivao je da sistem kućnih zadruga ni u kojem pogledu neće kočiti napredak. Naprotiv, s nepromišljenim eksperimentima ili zbog vlastite zaostalosti u svom ondašnjem, djelomično dezorganiziranom stanju, mora zajedno s obiteljima, moralno i materijalno propasti (Isto, str. 83).

[30] Tajna podjela je takva u kojoj se imovina de facto podijeli na članove zadruge (loze) ali de jure i dalje opstoji kao zadružno gospodarstvo i gruntovno vlasništvo se vodi na zadrugu. Iako je postojala velika vjerojatnost netočnosti ove kategorije posjeda i stanovništva koje je živjelo na tim posjedima, već iz samog smisla tajne podjele ipak smatramo da se i ti podaci mogu uzeti u razmatranje.

[31] Minimum zadružnog posjeda za Varaždinsku županiju iznosio je 4 jutra, prema § 35. Zakona od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji.

[32] Podaci prema: Zoričić, M.: »Drie Bäuerliche Hauscommunionen in den Königreichen Kroatien und Slavonien«, Budapest, 1897, str. 13.

[33] Možemo pretpostaviti da je taj podatak zanemaren zbog prilično velike nepouzdanosti, o čemu i piše prof. M. Zoričić u radu »Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju«.

[34] Prema popisu iz 1890. god. utvrđena je 61.581 zadruga. Pet godina kasnije javilo se 6000 zadruga više. Zbog čega je došlo do ove pojave, ne može se precizno utvrditi. Objašnjavajući to, M. Zoričić piše: »Kako novi zadružni zakon dozvoljava stvaranje novih zadruga, ne ima sumnje, da je za razdoblja od 5 godina i sbilja privedeno u život mnogo takvih zadruga, imenito za uređivanje potajnih dioba. Nije nadalje izključena mogućnost, da ni popis žiteljstva od god. 1890. nije uhvatio svih zadruga, što su postojale u ono doba, te da jih je tada u istini bilo više od 61.581. Među oba popisa ima ipak razlika od preko 6000 zadruga, koja mi se čini nešto prevelikom, a da bi se dala razjasniti spomenutim okolnostima. No u drugu ruku nisu jamačno ni pogrieške, što su se možda uvukle u popis god. 1895, tako znatno, da bi bitno

smanjivale vriednost podatakah polučenih tiem, što su se i za popisa i kasnije za izrađivanje grade postojeće zadruge svigdje lučile od ostalih gospodarstava«.
Zoričić, M.: »Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu«, Vjesnik Kr. statističkog ureda Zagreb, 1900, str. 37.

[35] »Kućne zadruge očigledno više nisu ono što su bile nekada. One ne mogu više da drže na okupu krvnim srodstvom vezane zadružne porodice. One ne odgovaraju potrebama kapitalističkog društva i logično je da se raspadaju«. Radenić, A.: Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, SANU, Posebna izdanja, knjiga CCCV, Odelenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958, str. 43.

[36] »Zapravo po prostranstvu samo bi se neznatan broj zadruga mogao uvrstiti u istinsko kolektivna gazdinstva kakva su ona bila u ranijim periodima. ... Većina ostalih gazdinstava ne bi mogla, ili jedva bi mogla zadovoljiti potrebe inokosnih domaćinstava, a kamoli zadružnih od brojnih porodica istoga roda. Kućne zadruge su sigurno još igrale značajnu ulogu u životu velikog dela naroda, ali jedino zbog njihova broja a ne i ekonomske snage«.
Radenić, A.: Isto, str. 40.

[37] »Naročito je slavonski veleposjed u posljednjim desetljećima 19. stoljeća zanemarivao daljnji napredak poljoprivredne ekonomike, jer je najčešće raspolagao zamašnim šumskim kompleksima bogatim dragocjenim hrastovim drvom. Budući da se u nas do sredine 19. st. drvna industrija u rukama stranog kapitala naglo razvila, veleposjednicima je bilo omogućeno da postižu visoke profite od prodaje šuma, koji često nadilaze prihode njihove ukupne agrarne djelatnosti«. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 730.

[38] Kad se analiziraju podaci o tajno podijeljenim zadrugama prema popisu iz 1895. godine, potrebno je napomenuti dvoje činjenice: 1. Postoji velika vjerojatnost netočnosti popisa ove kategorije posjeda, iz razloga koje smo već spominjali. 2. U vremenu neposredno iza popisa ubrzano se radilo na pravnom uređenju tajnih podjela tako da su vrlo brzo nastajale promjene te uspoređivanje s popisom stanovništva iz 1900. godine i dalje nema više smisla.

[39] »Seljački posjedi su se dijelili, zadruge su se raspadale, stvarana su nova ognjišta i nove kuće, seljaci su ostali na selu i na sve manjem posjedu...«
Mirković, M.: »Agrarna struktura Jugoslavije«, IER 2, Informator, Zagreb, 1971, str. 19.

[40] U istom razdoblju je na području bivše Krajine u Ličko-krbavskoj, Modruško-riječkoj i Zagrebačkoj županiji od 12.201 zadruge stvoreno 31.785 novih zadruga a tek 4.754 novo samovlasništvo, što jasno ukazuje na duboku usađenost zadružnog života u ovom području.

[41] Arhiv grada Varaždina (AGV), Zadružni spisi kotara Varaždin, fascikl 2.

[42] Gruntovno se samovlasništvo pojedine loze upisivalo na predstavnike te loze.

[43] Pripadnost članova pojedine loze utvrđivala se na temelju rodoslovlja koja su prilikom provođenja podjele zadruga izdavali župni uredi i crkve kod kojih su se vodile matične knjige.

[44] Ova situacija vidi se vrlo lijepo u nacrtima mjernika. Međutim, kako su sve promjene u mjerničke nacrte unašane crvenim tušem, fotokopija takvog nacrta toliko je loša da se zapravo i ne vidi. Zbog toga, na žalost, nismo u mogućnosti nacrtima mjernika ilustrirati situacije stvarane podjelom gruntovnih čestica.

[45] Smanjivanje prosječne veličine gospodarstva nije specifičnost samo sjeverozapadnih dijelova Hrvatske, već se taj proces javljao u čitavoj Jugoslaviji. U periodu od 1900–1969. prosječna veličina gospodarstva smanjila se od 8,0 na 4,6 odnosno 3,9 ha. A taj proces pratilo je i stvaranje sve većeg broja manjih parcela. »Te su tendencije (misli se na smanjivanje prosječne veličine gospodarstva — op. a.) bile potencirane činjenicom da je naš zemljišni fond podijeljen u blizu 21 milijun parcela. To znači da je prosječno seljačko gospodarstvo imalo oko 8 parcela i da je svaka od njih bila u prosjeku velika svega 0,5 ha. Takva atomizacija zemljišnog posjeda otežavala je primjenu nove poljoprivredne agrotehnike koja je ulazila u poljoprivredu. Osobito je teško mogla na sitni posjed doći mehanizacija, i primjeniti se ekonomično s obzirom na malu veličinu parcela i posjeda u cjelini«.
»Ekonomika Jugoslavije« — posebni dio, Informator, Zagreb, 1975, str. 40.

[46] Zadruga Bahun iz Ladanja Gornjeg posjedovala je nekretnine u ukupnom iznosu od 7 jutara 1190 čhv, podijeljene u 12 parcela. Provedbom podjele od 13. srpnja 1896. posjed je podijeljen na predstavnike 6 loza, i to na:
1. predstavnika 1. loze Marka Bahuna ml. koji je dobio 1099 čhv podijeljenih u 5 parcela s prosječnom veličinom od 220 čhv,
2. predstavnika 2. loze Juraja Pajtaka koji je dobio 1 j 294 čhv, podijeljenu u 5 parcela s prosječnom veličinom od 631 čhv,

3. predstavnika 3. loze Miju Bahuna koji je dobio 1298 čhv podijeljenih u 3 parcele s prosječnom veličinom od 433 čhv,

4. predstavnika 4. loze Marka Bahuna st. koji je dobio 1 j 1053 čhv, podijeljena u 4 parcele s prosječnom veličinom od 633 čhv,

5. predstavnika 5. loze Stjepana Bahuna st. koji je dobio 1 j 1121 čhv, podijeljeno u 5 parcela s prosječnom veličinom od 344 čhv,

6. predstavnika 6. loze Stjepana Bahuna ml. koji je dobio 1 j 1125 čhv, podijeljeno u 3 parcele s prosječnom veličinom od 908 čhv.

Podjelom su razbijene parcele tako da je od prijašnjih 12 parcela prosječne veličine 1032, 5 čhv stvoreno 6 gospodarstva s ukupno 24 parcele. AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 1.

[47] Zadruga Furjan iz Gojanca raspolagala je s 13 j 329 čhv oranica podijelenih u 15 parcela, 3 j 543 čhv pašnjaka podijeljenih u 6 parcela, 2 j 932 čhv livada u 2 parcele te kuću i dvorište od 725 čhv, što je ukupno iznosilo 19 j 929 čhv, a bilo je podijeljeno na 24 parcele. Provedbom podjele od 17. srpnja 1896. na 8 loza upisane na predstavnike pojedinih loza, i to:

1. na predstavnika 1. loze Marka Furjana, ukupno 1 j 1801 čhv u 4 parcele,
2. na predstavnika 2. loze Josipa Furjana, 3 j i 77 čhv u 9 parcela,
3. na predstavnika 3. loze Miju Furjana, 3 j 45 čhv u 8 parcela,
4. na predstavnika 4. loze Šimuna Furjana, 3 j 1251 čhv u 10 parcela,
5. na predstavnika 5. loze Andru Furjana, 2 j 1540 čhv u 9 parcela,
6. na predstavnika 6. loze Pavla Furjana, 1 j 818 čhv u 8 parcela,
7. na predstavnika 7. loze Stjepana Furjana, 1 j 1079 čhv u 8 parcela,
8. na predstavnika 8. loze Lovru, Ivana, Magdu i Terezu Furjan kao suvlasnike u jednakim dijelovima, ukupno 1149 čhv u 2 parcele. Osim toga, još se upisuju kao suvlasnici u jednakim dijelovima Josip, Mijo, Šimun i Andro Furjan na kući i dvorištu veličine 725 čhv, te Marko, Pavao i Stjepan Furjan svaki s po 1/12 na 2 parcele ukupne veličine 1164 čhv. Zadruga Furjan podijelila se na 8 gospodarstava. Prvobitnih 24 parcela razbijeno je na 61 parcelu s tim da se u tri javljaju i suvlasnički odnosi, što će, po svemu sudeći, vrlo brzo dovesti do daljnjeg dijeljenja tih parcela. Prosječna veličina parcele naglo se smanjila s 1305 čhv na 514 čhv.

AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 14.

[48] Zadruga Lukač iz Doljana imala je 8 j 1298 čhv oranica, livada, pašnjaka, vinograda i šuma u 17 parcela. 1893. god. provedena je podjela na 3 dijela, i to na:

1. dio na predstavnike 1. loze Iliju i Jelu Lukač kao samovlasnike u jednakim dijelovima u 3/4 i Tomu Fotaka kao samovlasnika u 1/4 na nekretninama veličine 3 j 533 čhv podijeljena u 14 parcela,

3. dio na predstavnike 3. loze Miju Lukača kao samovlasnika na nekretninama veličine 3 j 300 čhv podijeljena u 15 parcela. Na istoj površini udvostručio se broj parcela, što je svakako moralo dovesti do smanjenja površine pojedine parcele.

AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 38.

[49] Zadruga Blaži iz Črešnjeva posjedovala je 22 j 539 čhv nekretnina podijeljenih u 24 čestice. Provedenom podjelom zadružni je posjed razbijen na 6 dijelova, i to na:

1. dio od 4 j 747 čhv podijeljenih u 6 čestica predstavnika 1. loze Blaži Ivanu,
2. dio od 5 j 559 čhv podijeljenih u 13 čestica predstavniku 2. loze Blaži Stjepanu,
3. dio od 5 j 558 čhv podijeljenih u 13 čestica predstavnicima 3. loze Blaži Ivanu i Martinu kao suvlasnicima u jednakim dijelovima,
4. dio od 5 j 558 čhv podijeljenih u 11 čestica predstavnicima 4. loze Blaži Tomi, Andri i Josipu kao suvlasnicima u jednakim dijelovima,
5. dio od 1488 čhv podijeljenih u 2 čestice predstavniku 5. loze Blaži Tereziji,
6. dio od 1409 čhv podijeljenih u 5 čestica pripao je kao suvlasnicima Blaži Ivanu 1/4, Blaži Stjepanu 1/4, Blaži Iliji i Martinu 1/4 te Blaži Terezi, Andri i Josipu 1/4. Od jednog gospodarstva stvoreno je 5, a od 24 gruntovne čestice stvoreno je 50. Proces smanjivanja i posjeda i gruntovnih čestica bio je u punom toku.

AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 3.

[50] Zadruga Vidačić iz Kelemena imala je prije podjele 21 j 1541 čhv nekretnina podijeljenih u 44 čestice. Zadruga je tajno podijeljena, a 1892. god. ta je podjela legalizirana na osnovi čega su nekretnine podijeljene na 7 strana, i to: 1. stranu na predstavnika Antuna i Katu Vidačić kao suvlasnike u jednakim dijelovima kojima je pripalo 1055 čhv u 5 čestica, 2. stranu na predstavnika Stefana Vidačića kojemu je pripalo 2055 čhv u 7 čestica, 3. stranu na predstavnika Jalžu Vidačić kojoj je pripalo 1056 čhv u 5 čestica, 4. stranu na predstavnika malo-

dobnu Jelu Vidačić kojoj je pripalo 1056 čhv u 5 čestica, 5. stranu na predstavnika Roka Vidačića kojemu je pripalo 6 j 1245 čhv u 26 čestica, 6. stranu na predstavnika Miška Vidačića kojemu je pripalo 4 j 246 čhv u 16 čestica, 7. stranu na predstavnika Andraša Vidačića kojemu je pripalo 7 j 1068 čhv u 14 čestica. Proces raspadanja ove zadruge na veći broj strana uzrokovao je znatan porast broja čestica — uz postojeće 44 stvoreno je 54 novih tako da je ista površina razdijeljena na 7 vlasnika i 78 čestica. Prosječna veličina čestice gotovo se prepolovila — s 800 na 445 čhv.

AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 48.

[51] Zadruga Balažinec iz Poljane Gornje posjedovala je nekretnine-kućište, dvorište, oranice, vrtove, pašnjake, livade i vinograd ukupno 9 j 1 čhv podijeljeno u 24 čestice. Zadruga je bila tajno podijeljena te je iskorištena zakonska mogućnost da se ta podjela legalizira. 26. ožujka 1896. proveden je raspis nekretnina na predstavnike 6 loza, i to: 1. na predstavnika 1. loze Stjepana Balažinca st. kome je upisano 1046 čhv u 5 čestica, 2. na predstavnika 2. loze Jeronima Balažinca kome je upisano 1434 čhv u 6 čestica, 3. na predstavnika 3. loze malodobne Ivana, Juraja, Jelicu i Janicu Balažinec kao suvlasnike u 1/6 te Josipa Balažinca kao suvlasnika u 2/6 posjeda od 3 j 1595 čhv sadržano u 13 čestica, 4. na predstavnika 4. loze Stjepana Balažinca st. kome je pripalo 2 j 649 čhv podijeljeno u 8 čestica, 5. na predstavnike 5. loze malodobnu Jelicu i Janicu Balažinec kao suvlasnice u jednakim dijelovima u 2 čestice ukupne veličine 820 čhv, 6. na predstavnika 6. loze Magdu Balažinec kojoj je pripalo 546 čhv u 2 čestice. Osim toga, predstavnici 1. i 2. loze Stjepan st. i Jeronim Balažinec upisani su kao suvlasnici u jednakim dijelovima na nekretninama od 311 čhv u 2 čestice. Od 24 čestice stvoreno je 38, a i to nije konačno jer je sigurno da će malodobni predstavnici nakon stjecanja punoljetnosti tražiti svoj dio nekretnina u samovlasništvo, što je bio vrlo čest slučaj i može se naći u većem broju dokumenata iz spomenute zbirke. AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 1.

[52] Zadruga Valentak iz Črešnjeva imala je posjed od 26 j 1376 čhv sadržan u 33 parcele. Podjelom je posjed raspoređen na 5 dijelova: 1. dio na predstavnika Štefana Valentaka koji je dobio 13 j 148 čhv podijeljeno u 25 čestica, 2. dio na predstavnika Martina i mldb. Valenta Valentaka kao suvlasnike u jednakim dijelovoma, ukupno 6 j 816 čhv u 23 čestice, 3. dio na predstavnike mldb. Doru, Janu, Veronu, Ivana, Katu i Gabrijela Valentak kao suvlasnike u jednakim dijelovima, ukupno 2 j 792 čhv podijeljeno u 12 čestica, 4. dio na predstavnika Đuru Valentaka u ukupnom opsegu od 1 j 591 čhv podijeljeno u 3 čestice, 5. dio na predstavnika Andru Valentaka u ukupnom opsegu od 3 j 629 čhv podijeljeno u 10 čestica. Jedno nešto veće gospodarstvo podijeljeno je u 4 sitna i 1 malo, 33 čestice podijeljene su na 73 čestice čime se prosječna veličina jedne čestice smanjila s 1302 čhv na 589 čhv.

AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 68.

[53] Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, str. 748.

[54] »Zgrade i pokretnine podieljene su već odavna dobrovoljnim sporazumkom«. Diobni list zadruge Balažinec, AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 1. i Diobni list zadruge Fišterić, AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 14.

[55] »Od zgradah dobiše: I. loza Đuro Barulek kuću broj 7 procijenjenu na 110 forinti uz dužnost da isplati Mariji Plevnik 44 forinti 50 novčića, što je jur učinio. II. loza Marija Plevnik rođena Barulek dobiše staje procienjene na 21 forint i primila doplatak u novcu 44 forinti 50 novčića od I. loze«.

Diobni list zadruge Barulek, AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 1.

[56] »U gruntovnici postojeći hipotekarni tereti imadu na pojedinih dielovih i nadalje u istom svojstvu i obsegu uknjiženi ostati«. Gruntovni izvadak zadruge Bahun, AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 1 i Gruntovni izvadak zadruge Furjan, AGV, zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 14.

[57] »Uknjiženo na lozu II. 82 forinta u korist hrv.-slav. zem. odkupne zaklade«. Diobni list zadruge Valentak, AGV, zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 68. te nadalje »Uknjiženi dug u iznosu od 200 forinti za korist zadruge Šopar ostaje i nadalje uknjižen na III. a dielu kao glavnoj i III. b dielu kao uzgrednoj hipoteki«. Diobni list zadruge Vidaček-Krznar, AGV, Zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 48.

[58] »Sa teretom prava zaloga za pristojbu od osamnaest forintah 37 1/2 novč. a. v. sa 6% kamata i slučajnimi troškovi ućerivanja za korist visokog erara kao glavnoj hipoteki za stranu I. te kao uzgrednoj hipoteki za stranu 2. i 3.«. Diobni list zadruge Fišterić, AGV, zadružni spisi kotara Varaždin, fasc. 14.

[59] Nezadovoljstvo sređenjem tajne podjele javljalo se prvenstveno kod nasljednika, odnosno osoba koje nisu direktno učestvovale u tajnoj podjeli, već ih je zahvatilo stanje kako su izveli njihovi roditelji, a kod provođenja legalizacije smatrali su se oštećenima. Osobito

česte su bile tužbe osoba koje su bile malodobne u času gruntovnog sređenja te su smatrale da su ih tutori oštetili, odnosno da su zastupali prvenstveno svoj interes, a ne interes svojih zaštićenika (iako ih je sud obavezao da prvenstveno gledaju interes malodobnika) pa su sticanjem punoljetstva pokretali sporove radi ostvarenja prava na veći dio nekretnina.

[60] »Ovim unutarnjim težnjama za diobu kolektivne seljačke imovine pridolaze u ne maloj mjeri još i materijalni interesi upravnih činovnika oko provedbe dioba tih zajednica, od geometara, advokata sve do kotarskih predstojnika«.

Ivšić, M.: »Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća«, Spomen knjiga Obzora, Zagreb, 1936, str. 203.

[61] Svađa i nesloga u kući nije nastala u drugoj polovici 19. stoljeća. U čitavo vrijeme postojanja zadruga sigurno da je dolazilo i do nesuglasica među pojedinim članovima, ali zadruge su ostajale, pa je očito da je ta teza prilično labava.

[62] Bićanić, R.: »Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895«, Zagreb, 1937. Pretisak iz Ekonomista, br. 3–5, naklada autora, Zagreb, 1937, str. 29.

[63] »Ova je kriza (misli se na agrarnu krizu 1873–1895. op. a.) imala jakog utjecaja na raspadanje kućnih zadruga«. Ekonomska enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, Sv. II, 1984, str. 155.

[64] »Agrarna je kriza imala golem utjecaj na diobu zadruga, daleko važniji od sviju zakona o diobi«.

Bićanić, R.: Isto, str. 25–27.

[65] »U Hrvatskoj je u novije vrijeme zavladala fiksna ideja da je raspadanje seljačkog sakrivio novi građanski zakon i njegove odredbe o nasljeđivanju. Stjepan Jurić je bio pod utjecajem te fikcije, a on je u tom pravcu utjecao i na druge. Međutim, ti građanski zakoni su svuda bili posljedica prodiranja novčanog gospodarstva i individualizma, a ne njihov uzrok. Novčano gospodarstvo je rastočilo obiteljske zadruge i povratak na njih nije moguć, jer to s gospodarskog gledišta znači povratak natrag«. Mirković, M.: Održanje seljačkog posjeda, Izabrani ekonomski radovi, svezak 1, »Seljaštvo u kapitalističkim formacijama«, Informator, Zagreb, 1979, str. 115.

[66] »To su pretežno malena zemljišta zanatlija i obrtnih radnika, koja jim davaju bar neku uzgrednu privrijedu, kućni vrtovi vlastnika kuća bez drugoga kakvoga gospodarstva, sitni posjedi onoga diela poljodjelskoga žiteljstva, koji je upućen na nadničarenje kod većih gospodarstava, osebunjci članova postojećih seljačkih zadruga ili dielovi zadruga tajno razdieljenih«. Zoričić, M.: Isto, str. 23.

LITERATURA

Bićanić, Rudolf: »Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895«, Zagreb, 1937. (Pretisak iz Ekonomista 3–5, 1937).

...... Ekonomska enciklopedija Sv. II, Savremena administracija, Beograd, 1984.

...... Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb, 1980.

Gačeša, Nikola: »Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919–1941«. Institut za izučavanje istorije Vojvodine i Matica srpska, Monografija, knjiga 10, Novi Sad, 1975.

Gross, Mirjana: »O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj i drugoj polovici 19. stoljeća«, Društveni razvoj u Hrvatskoj, Zagreb, 1981.

Grupa autora: »Ekonomika Jugoslavije — posebni dio«, u redakciji V. Stipetića i J. Sirotkovića, Informator, Zagreb, 1975.

Ivšić, Milan: »Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća«, Obzor, Spomen knjiga 1860–1935, Zagreb, 1936.

Kautsky, Karl: »Agrarno pitanje«, Kultura, Beograd, 1955.

Krišković, Vinko: Hrvatsko pravo kućnih zadruga, Zagreb, 1925.

Kunov, Hajnrih: »Opšta privredna istorija«, I–IV. Kultura, Beograd, 1958.

Mirković, Mijo: »Izabrani ekonomski radovi«, 1–4. Informator, Zagreb, 1979.

Pavličević, Dragutin: Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881) Zagreb, 1989.

R a d e n i ć , Andrija: »Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX. veka do 1914«, SANU, Posebna izdanja CCCV, Odelenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958.
R e đ e p , Milivoj: »Razvoj kapitalizma u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije do 1918. godine«, Doktorska disertacija, Zagreb, 1985.
S m r e k a r , Milan: Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889, Zagreb (bez oznake godine).
Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. Publikacije kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu LIX, Zagreb, 1913.
Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906–1910. Publikacije kr. statističkoga ureda LXXII, Zagreb, 1917.
S t r o h a l , Ivan: Zadruge u južnih Slovjena, Glasnik zemaljskog muzeja BiH, XXI. Sarajevo, 1909.
T o n č i ć , Dragutin: Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugama i zakon od 30. travnja 1902. o promjeni odnosno nadopunjavanju nekih ustanova zakona od 9. svibnja 1889. o zadrugama. Zagreb, 1902.
U t j e š e n o v i ć Ostrožinski, Ognjeslav: Kućne zadruge* Školska knjiga* Stvarnost, Zagreb, 1988.
V e ž i ć , Milivoj: Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji, Požega, 1890.
Z o r i č i ć Milovan: »Die Bäuerlichen Hauscomunnionen in den Königreiden Kroatien und Slavonien« (Separatdruck), Budapest, 1897.
Z o r i č i ć , Milovan: »Gospodarstva u Kralj. Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895. po obsegu njihovu«, Vjesnik kr. statističkog ureda, Zagreb, 1900.
Z o r i č i ć , Milovan: »Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju«, Rad JAZU, CXXV, Zagreb, 1896.

Arhivski izvori:

Arhiv grada Varaždina, Zadružni spisi kotara Varaždin.

Primljeno:
1990–12–15